

ilahiyat akademi

Sayı: 18, 2023, 31-51.

Issue: 18, 2023, 31-51.

Mâtürîdî Düşüncede İbadetlerin Hikmetleri

The Wisdom of Worships in Mâtürîdî Thought

Fatih Kurt

Doç. Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

Assoc. Prof., Directorate of Religious Affairs

Ankara/Türkiye

fatihkurt25@hotmail.com | ORCID: [0000-0003-1283-1787](https://orcid.org/0000-0003-1283-1787) | ROR ID: [007x4cq57](https://ror.org/007x4cq57)

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Araştırma Makalesi Research Article

Geliş Tarihi Date Received

22 Eylül 2023 22 September 2023

Kabul Tarihi Date Accepted

16 Aralık 2023 16 December 2023

Yayın Tarihi Date Published

26 Aralık 2023 26 December 2023

İntihal Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır. This article has been scanned with Turnitin software. No plagiarism detected.

İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Fatih Kurt). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Fatih Kurt).

CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC 4.0 license.

Kurt, Fatih. "Mâtürîdî Düşüncede İbadetlerin Hikmetleri". *İlahiyat Akademi* 18 (Aralık 2023), 31-51. DOI: [10.52886/ilak.1364830](https://doi.org/10.52886/ilak.1364830)

Atıf/ Cite as

Kurt, Fatih. "The Wisdom of Worships in Mâtürîdî Thought". *Theological Academia* 18 (December 2023), 31-51. DOI: [10.52886/ilak.1364830](https://doi.org/10.52886/ilak.1364830)

Öz

İslâm geleneğinde düşünce ve bilim alanında temel kavramlardan biri olan ve eşyanın hakikatini bilme ve onu kendi değerine uygun biçimde yerli yerine koyma bağlamında konu edinilen hikmet, tüm ilâhî fiillerde mevcuttur. Bu doğrultuda Allah'ın fiillerinin hikmetten uzak olması düşünülemez. Bununla birlikte bazı hikmetlerin insan idrakinden uzak kalması mümkündür. Bu durum ise onu inkâra değil, anlamaya yönelik çaba sarfetmeyi gerektirir. Bu konuda temel yaklaşım âlemde yaratılan her şey bir hikmet üzere olup hiçbir şey boşu boşuna yaratılmadığı ekseninde oluşmaktadır. Ehl-i Sünnet'in öncülerinden olan Mâtürîdî eserlerinde yaratılışa hikmet konusuna özel bir önem atfetmiştir. İmam Mâtürîdî Ehl-i sünnet akaidinin iki öncüsünden biridir. O kaleme aldığı iki eserinde konuların ele alırken tamamen Ehl-i sünnet inancı ekseninde yorum yapmıştır. Nitekim konuyla ilgili değerlendirmelerinde başta Mu'tezile olmak üzere Ehl-i sünnet inancı dışındaki yaklaşımları eleştirmiştir. Hikmet konusunun kelimeli bağlantılı bir mesele olduğu göz önüne alındığında Mâtürîdî'nin değerlendirmelerinin tamamen kelami bir tevil olduğu söylenebilir. Nitekim o, kelimeli bir bilgi edinme aracı olan aklın dini alanda kullanılmasını zorunlu görürken, yaratma eyleminin hikmet ile bağlantılı olarak anlaşılmasının zorunluluğuna da değinmiştir. Ona göre diğer türlü yaklaşımlar sorunu çözmede yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle Mâtürîdî, Allah'ın yaratma fiilinde Ehl-i sünnet ilkeleri doğrultusunda yaklaşım sergilemiştir. Hikmete yönelik bu özel durum, ilahi buyruklar için de gereklidir. Zira Mâtürîdî'ye göre Allah'ın "Hakîm" ismi gereğince tüm ilâhî fiillerinde hikmetli olması bağlamında, O'nun emrettiği tüm buyrukların birden fazla hikmeti söz konusudur. Mâtürîdî'nin yaklaşımları doğrultusunda hikmet konusunu ele aldığımız bu çalışma, onun hikmeti anlamlandırması ve tevil etmesi konusunda oluşturduğu temel prensipler ekseninde ibadetlerin hikmetleri ile ilgili yaklaşımları ele alınmaktadır. Ona göre hem yaratılıştaki hem de başta ibadetler olmak üzere ilahi buyruklardaki hikmetler, tevhidin bir tezahürü olup, şükür gerektirecek bir durumdur. Zira İslam'ın şartları olarak özetlenen namaz, oruç, hac, zekât gibi buyrukların mevcut halleri birden fazla hikmete havidir. Bu durum ise Allah'a şükretmenin gerekli olması açısından genel itibariyle ibadetlerin hikmetlerine ilişkin hususlar, aynı zamanda insanların terbiye, eğitim ve tekâmül etmesine vesiledirler. Bu durum ise bireysel ve toplumsal olarak hem dünya hem de ahiret hayatının iyileşmesine yol açacaktır. Mâtürîdî'ye göre her emir ve yasağında hikmet bulunan Allah Teâlâ, ibadetleri emretmesinde de birden fazla hikmet bulunmaktadır. Burada ortaya çıkan temel yaklaşım, Mu'tezile gibi ekollerin yaklaşımlarının eleştirilmesi şeklinde olmuştur. Bu nedenle bu çalışma, aynı zamanda farklı hikmet anlayışlarına sahip okulların Mâtürîdî'nin anlayışı doğrultusunda bir değerlendirilmesini de içermektedir. Bunu ortaya koyarken de Mâtürîdî'nin eserlerinde konuyla ilgili görüşlerinin tespiti ve aktarılması bu çalışmanın amacını oluşturmuştur. Konuyla ilgili Mâtürîdî kendi metodunu şekillendirirken, akıl-nakil arasındaki ilişki doğrultusunda tamamen akla indirgenmeyen ama nakli de akıl süzgecinden geçirmeden literal bir sunum biçimini benimsemeyen bir metod takip ederek, nass merkezli bir akli yaklaşım doğrultusunda bir usul ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Mâtürîdî, Hikmet, Akıl, İbadet, Şükür.

Abstract

Wisdom, which is one of the basic concepts in the field of thought and science in the Islamic tradition and is discussed in the context of knowing the truth of things and placing them in their place in accordance with their own value, is present in all divine acts. In this regard, it is unthinkable that God's actions are far from wisdom. However, it is possible that some wisdom remains far from human comprehension. This situation requires making an effort to understand it, not to deny it. The basic approach on this issue is that everything created in the universe is for a purpose and nothing is created in vain. Mâtürîdî, one of the pioneers of Ahl al-Sunnah, attached special importance to the issue of wisdom in creation in his works. This special situation for wisdom is also necessary for divine commands. Because, according to Mâtürîdî, in the context of Allah being wise in all His divine acts in accordance with His name "Wise", all the commands He commands have more than one wisdom. In this study, in which we deal with the issue of wisdom in line with Mâtürîdî's approaches, his approaches to the wisdom of worship are discussed in the axis of the basic principles he created in terms of understanding and interpreting wisdom. According to Mâtürîdî, the wisdom in both creation and divine commands, especially in worship, is a manifestation of monotheism and is a situation that requires gratitude. Because the existing commandments such as prayer, fasting, pilgrimage and alms, which are summarized as the conditions of Islam, have more than one wisdom. In this case, the issues related to the wisdom of worship in general, in terms of the necessity of thanking Allah, are also conducive to the upbringing, education and evolution of people. This will lead to the improvement of both individual and social life in this world and the hereafter. According to the author, Allah Almighty has wisdom in every command and prohibition, and there is more than one wisdom in ordering worship. The basic approach that emerged here was to criticize the approaches of schools such as Mu'tazila. For this reason, this study also includes an evaluation of schools with different understandings of wisdom in line with Mâtürîdî's understanding. While revealing this, the method of this study was to identify and convey Mâtürîdî's views on the subject in his works. While creating his own method on the subject, Mâtürîdî created a method in line with a text-centered rational approach, by creating a method that is not completely reduced to reason in line with the relationship between reason and narration, but does not adopt a literal form of presentation without passing the narration through the filter of reason.

Keywords: Kalām, Mâtürîdî, Wisdom, Intelligence, Worship, Gratitude.

Giriş

Hikmet kavramı; kelim, felsefe ve tasavvuf gibi ilim dallarının ilgi alanına giren ve üzerinde her disiplinin kendi ilkeleri doğrultusunda yorum yapmış olduğu bir terimdir. Bizzat Kur'an'da geçen kelime, Tanrı-âlem ve Tanrı-insan ilişkisi bağlamında kelim ilminin temel kavramlarından biri olmuştur.

Hikmet, Arapça "h-k-m" kökünden türemiş, hüküm vermek, yargıda bulunmak anlamına gelen "hüküm" mastarından bir isim olup¹ engellemek, alıkoymak, gem vurmak, sakındırmak, bilmek, anlamak, kavramak, kontrol etmek, sağlam olmak manalarına gelen "ihkâm" mastarı ile ilişkilendirilmiştir. Esasında hikmet kelimesi, fesâdı engelleme, bir şeyi iyileştirme maksadıyla önleme anlamına gelen "hakem"den alınmıştır.² Tecrübe ile elde edilen söz ve akla uygun ahlâkî vecizeye de hikmet denilmektedir.

İnsanın, faydalı olanı kabul edip zararlı olandan kaçınması amacıyla düşünmesi ve olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini anlamak maksadıyla çaba harcaması da hikmet kavramı ile ifade edilmiştir.³ Bu açıdan hikmeti oluşturan temel esaslardan birinin amel olması dolayısıyla hikmete, aslına bakılarak bilgi, sonucuna bakılarak amel denilmektedir. Bununla birlikte hiçbir zaman amelsiz ilme, ilimsiz amel veya söze hikmet denilmesi mümkün değildir.⁴ Hikmet, Kur'an-ı Kerim'de, kitap kelimesi ile birlikte yirmi yerde zikredilmektedir. Ayrıca üç defa "mülk", birer defa da "mev'iza", "âyet" ve "hayır" kelimeleri ile beraber kullanılmıştır.⁵

Allah'ın hikmeti, varlıkları en güzel haliyle yaratması şeklinde tarif edilirken insanların hikmeti ise varlıkları bilip, güzel işler yapması, orta yol üzere bulunması olarak tanımlanmıştır.⁶ Varlıkları üst düzey bilgiyle bilmek anlamı ile hikmet kelimesi Allah'a nispet edildiğinde, hakîm olmak; "sanatların inceliklerini iyi bilen mükemmel ve en kusursuz şekilde gereğini yerine getirmek" şeklinde tarif edilmektedir.⁷ Sanatların inceliklerine vakıf olan ve onları maharetle yapan kimselere de hakîm denilebilir fakat asıl ve kapsamlı mükemmellik Allah'tandır. Zira en erdemli ve yüce mevcut olarak Allah'tan başka hiçbir şey, eşyanın künhünü ve tüm yönlerini bilemeyeceği için gerçek manada hakîm olamaz. Allah'a hikmet sahibi denilmesi ise, onun kendine özgü bir yetkinliğine işaret etmesi olarak

¹ Ebü'l Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: y.y., ts.), "hkm", 22/141.

² Emrullah Yüksel, "İlâhî Fiillerde Hikmet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Haziran 1988), 44.

³ Mehmet Önal, "İslam Düşüncesinde Hikmet Kavramları", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (Aralık 2007), 115.

⁴ Mehmet Çalışkan, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2001), 94.

⁵ İlhan Kutluer, "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 2/503.

⁶ İbrahim Memiş, "Hikmet Kavramı Hakkında Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler Işığında Bir Analiz", *Bakü Deoleet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 10 (2008), 270.

⁷ Zülfikar Durmuş, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/18 (2003), 179.

değerlendirilmiştir.⁸ Herhangi bir fiilin hikmet olarak isimlendirilmesi için onun, hem ilmî temellere dayanarak ilmin gereklerine uygun ortaya konması hem de bu fiilin, herhangi bir zarar ve kötülüğü amaçlamamış olması gerekmektedir.⁹

Bir başka açıdan hikmet kavramı, yaratıcının varlığını bilmeye ulaşmak, eylemlerin değerli ve üstün olanını bilmek ve insan nefsinin, sanatların inceliklerini öğrenme ile mükemmelleştirmek olarak da değerlendirilmiştir. Aynı zamanda hikmet, eşyanın hakikatini olduğu şey üzerine bilmek ve bunun gereğine göre davranmak anlamına gelmektedir.¹⁰ Hikmet, her şeyi yerli yerine koymak ve her hak sahibine hakkını vermek şeklinde tarif edildiğinde, aynı zamanda adalet kelimesine de karşılık olmaktadır.¹¹ Zira adaletin de aslı, bir şeyi kendi yerine koymak olup, hak üzerine bir şey eklememek ve ondan herhangi bir şey azaltmaktır. Bu açıdan bakıldığında, adalet ve hikmetin zıddı “zulüm” olur.¹² Bu doğrultuda hikmetsizlik, hakîm olan Allah’ın adâlet ve rubûbiyetine aykırı olacağı için, Allah hakkında asla söz konusu olamaz.¹³ Mâtürîdî’ye göre “her şeyi en uygun olduğu yerden başka yere koymak” şeklinde anlamlandırılan, isabetsiz düşünce ve cehalet manasına gelen “sefeh” kavramı ise hikmetin zıddıdır.¹⁴

Hikmet kelimesi ilim, nübüvvet gibi manalar ile Kur’an ve İncil anlamlarına gelmektedir. Allah’a boyun eğme, emre itaat etmek, takva, fıkıh, din, idrak, haşyet, dini buyrukları uygulamak, Allah’ın yarattıklarını tefekkür etmek ve manalarında kullanılan¹⁵ hikmet, kişinin vahyi anlama ve dini yaşama yeteneği olarak da tanımlanmıştır.¹⁶

1. Mâtürîdî’ye Göre Hikmet

Kelâm açısından bakıldığında hikmet, varlıkların meydana gelmesinde bir gaye ve maksadın olup olmaması hususlarında ele alınmıştır. Bu bağlamda Mâtürîdîler hikmeti, iyi ve güzel olan iş, övülmeye değer sonuçları bulunan fiiller şeklinde nitelendirirken Eş’arîler, Allah’ın iradesini esas almalarından ötürü

⁸ M. Sait Özervarlı, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/511.

⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2007), 2/234.

¹⁰ Nasi Aslan, “Hikmet Ekseninde Nassların Yorumlanma İmkânı ve Sınırları”, *İslam ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, ed. Fikret Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 1/100.

¹¹ Osman Oral, *Mâtürîdî’nin Hikmet Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 31.

¹² Hanifi Özcan, “Mâtürîdî’ye Göre Hikmet Terimi”, *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (1998), 43.

¹³ Osman Oral, “Mâtürîdî’de Sabır, Şükür ve Hikmet İlişkisi”, *Mütefekkir-Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/4 (Aralık 2015), 349.

¹⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002), 275-413.

¹⁵ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhîd Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 5/4928.

¹⁶ Hüsametdin Erdem, “Kur’an’da Hikmet ve Hakîm Kavramları”, *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014), 427.

hikmetin, düşünülerek ve isteyerek yapılan, yani failin kastına uygun olan iş olduğunu ifade etmişlerdir. Mu'tezile ise hikmeti, faydasız işlerin abes olmasından hareketle, fâiline ve başkasına bir faydası olan iş anlamında özetlemiştir.¹⁷

Mâtürîdî, bir fiilin hikmetten uzak olmasının sebeplerinden birinin, ondaki hikmeti bilmeme, diğerinin ise hikmete uygun hareket edilmesi durumunda başka bir faydayı kaçırma endişesi olduğunu ifade etmektedir. Birinci durumda cehalet, ikinci durumda ise ihtiyaçlara maruz kalma oluşacağından her iki durum da Allah hakkında düşünülemez ve buradan hareketle Allah'ın fiillerinin hikmetten uzak olması da söz konusu olamaz.¹⁸

Hikmetin anlamını açıklarken isabet, ilim, akıl gibi kavramlara işaret eden Mâtürîdî'nin ifadelerinden hareketle hikmetin isabet etmek, hakîmin de isabet eden olduğunu söylemek mümkündür. Her şeyin hakikatine isabet ederek onu uygun olduğu yere koymak manasında hikmetin aslı, söz ve fiillerde isabettir.¹⁹

Mâtürîdî'ye göre hikmet sahibi, dünya ve ahiret iyiliğini kendisinde toplamış olandır. O, bu toplanmayı "şüphe yok ki muhtevasında fazlasıyla hayır bulundurmuş olur" şeklinde anlamlandırır.²⁰

Mâtürîdî'nin düşünce biçiminde bir şeyi kendine en uygun yere koymak, adalet, iyi, hayır ve güzel olan davranış şeklinde tanımlanan hikmette olgunun son hali yani sonucu önemlidir. Hikmet, varlıkların yaratılışı ile bağlantılı nedenler ve amaçlar yanında bu gayeler sonunda meydana gelecek sonuçlarla bağlantılıdır. Mâtürîdî insanın yaratılışını, yaşantısının sonunda iktisap etmiş olduğu neticeye dikkat çekerek, farklı aşamalardan geçen hayat serüveninin sonucunu yani total olguyu hikmet olarak değerlendirmiştir.²¹

Mâtürîdî, önceden hikmet olan bir şeyin sonradan sefeh hale dönüşmesini mümkün görmez, ancak onun bir konumda hikmet iken başka bir konumda sefeh olabileceği ifade edilmiştir. Şu durumda hikmet ya da sefehlik, zamanın değişmesiyle farklılaşmazken, konumun başkalaşmasına bağlı olarak farklılık gösterebilir. Belki de burada, algılayış biçimi ile ilgili bir değişimden bahsetmek daha doğrudur. Zira Allah açısından hikmet olan da sefeh olan da her şart ve durumda,

¹⁷ Fahrudin Muhammed b. Ömer Razi, *et-Tefsîru'l-kebîr: mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/164; İmâmu'l-Harameyn Ebi'l-Meâlî Abdilmelik el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1992), 237; Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Bahrul Kelâm*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010), 111; Kâdî Abdulcebâr, *el-Muğnî* (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 1965), 6/3.

¹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 51; Recep Önal, "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmi'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/3 (Temmuz 2014), 333.

¹⁹ Memiş, "Hikmet Kavramı Hakkında Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler Işığında Bir Analiz", 279.

²⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlatü'l-Kur'an*, çev. Bekir Topaloğlu, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015-2019), 2/216.

²¹ Ebubekir Yalçın – Hulusi Arslan, "Ebu'l-Muîn en-Nesefî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Bahar 2019), 35-55.

her zaman olduğu hal üzere devam eder. Bu açıdan sefeh kavramında ilkesel olarak bir değişim ve dönüşüm söz konusu değildir.²²

Mâtürîdî'ye göre hikmeti anlamak için kişinin gayret göstermesi gerekmektedir. Zira hikmeti anlamaya mâni olan şey, cehalettir. O, hikmetin anlaşılmasının istidlâl yöntemi ile mümkün olacağını savunmuştur. Akıl bazen hikmeti kavrama noktasında aciz kalabilmekte ise de esasında yaratılan her şey, yaratıcının hikmetine işaret etmekte ve bu açıdan hikmeti anlama hususunda gösterilen çaba da bir anlamda yaratıcıyı tanıma gayreti olmaktadır. Mâtürîdî anlayışında yaratıcının, yarattığı her şeyde bir hikmet bulunduğu görüşü hâkim olmuştur. İlâhî fiiller, Allah'ın "Hakîm" sıfatı gereğince hep hikmet üzerine gerçekleşmektedir. Hayrın da şerrin de yaratıcısı Allah olduğuna göre her ikisinin de yaratılmasında bir hikmet bulunmaktadır.²³ Ancak insanların söz konusu hikmeti idrak etmeleri herkes için eşit düzeyde olmayabilir. Burada hikmetin anlaşılmasında akıl devreye girmektedir.²⁴

Mâtürîdî, sefahi hikmetin zıddı olan yanlış şey ve düşünce, bu özelliğini bilerek bir işi yapmak şeklinde açıklamıştır.²⁵ Yine Mâtürîdî'ye göre hikmet, sefahin zıddıdır. Sefah ise yapılan eylemlerde tutarsızlık ve tutarlı olmayan tepkiler sergilemekten ibarettir.²⁶

Allah'ın hakîm olmasıyla eylemlerinin de hikmet üzere olduğu, her yaratma fiilinde bir anlam ve maksadın bulunduğu, zulüm ve sefehden uzak olduğu, tüm kelâmcılar tarafından kabul edilmektedir. Bununla birlikte O'nun fiillerinin bir nedensellik, hikmet veya gayeye bağlanmasının uluhiyyetine sınırlama getirip getirmeyeceği ve bunun Allah'a bir zorunluluk yükleyip yükleyemeyeceği konularında kelimeler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.²⁷

Mu'tezilî âlimlere göre, Allah'ın fiillerinde bir hikmet ve amacın bulunması gerekmektedir.²⁸ Onlar aynı zamanda, ilâhî fiillerin içeriğinde kötülüğün bulunmadığını ve Allah'ın çirkin bir fiili irade etmesinin caiz olmadığını kabul etmişlerdir.²⁹ Mu'tezile'nin, adalet ilkesiyle bağlantılı olarak ileri sürdüğü gerekçelerden biri, Allah'ın amaçsız emir vermeyeceği ve yaratılış eylemini gerçekleştirmeyeceği düşüncesidir. O'nun bir eylemi, iyi, güzel ya da kötü ve çirkin olarak nitelendirirken, bu işi, gerçekleşme sonucunda var olan bir özellik sebebi ile yapıyor olması lazımdır. Zira hikmet bunu gerektirmektedir. Aksi durumda bir fiilin iyiliği ya da kötülüğü hakkında yargıda bulunurken, hiçbir gerekçe bulunmaksızın

²² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 176.

²³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 425-426

²⁴ Ramazan Biçer, *İbadetlerin Hikmetleri* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2021), 13-15.

²⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/67.

²⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/67.

²⁷ Özervarlı, "Hikmet", 17/512.

²⁸ Kâdî Abdulcebbar, *Dinin Temel İlkeleri (el-Muhtasar fi Usuli'd-Din)*, çev. Hulusi Arslan (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 89.

²⁹ Özervarlı, "Hikmet", 17/512.

bir tercihte bulunmak, hikmetsiz bir iş olacaktır. Kur'an'da Allah'ın mutlak hikmet sahibi olduğunu belirtilmektedir. Allah, hikmetsiz bir eylemden uzak olduğuna göre, O'nun fiillerdeki iyilik ve kötülük belirlenirken, eylemde mevcut olan sebep ve sonuç doğrultusunda oluşan özellikler doğrultusunda onlara iyi yahut kötü dediği anlaşılmaktadır.³⁰

Mu'tezilî düşüncede insan, aklını kullanarak hüsün ve kubhu ayırabilir ve aklını kullanabildiği andan itibaren o konuda ahlâkî sorumluluk sahibidir.³¹ İyilik ve kötülük fiillerin bizzat kendisinde bulunduğundan, iyi ve en uygun olanı yaratmak, Allah için de vacip/zorunlu olmaktadır. Mesela, vaadinde durmak, özü itibariyle iyi olan bir fiildir. Bu doğrultuda sözünde durmanın insandan beklenmesi imkân dâhilinde iken, Allah'tan beklenmesi bir gerekliliktir. Çünkü Allah, zatında mutlak adil ve iyidir.³²

Allah'ın yaratmasında nedenselliğin varlığını kabul eden ancak bu illetin ne olduğu hususunda çeşitli görüşler beyan eden Mu'tezilî kelimcılara karşı Ehl-i sünnet âlimleri, Allah'ın hakîm ve fiillerinin hikmetli olduğunu kabul etmekle beraber, ilâhî fiillerin zorunlu bir illete dayandırılması fikrini reddetmişlerdir. Zira Allah bizzat yaratıcı olup, O'nun bir nesneye muhtaç konuma düşmesi yahut bir şeyi başka türlü yapmaktan âciz kalması düşünülemez. Bu sebeple Allah'ın fiillerinde kendisini bağlayan bir illetten de söz edilemez. Allah, dilediğini yapar ve O'nu engelleyecek herhangi bir şey yoktur. Mülkünde mutlak tasarruf sahibi olan Allah, yaptıkları dolayısıyla sorgulanamaz.³³

Mâtürîdî, "aslah" nazariyesi ve "tekelif-i mâ lâ yutâk" konusuna karşı geliştirdiği hikmet anlayışında, kişinin hikmeti anlama konusunda gayret göstermesi gerektiği ve buna engel olan şeyin ise cehâlet olduğunu ifade etmiş ve hikmetin anlaşılmasının istidlâl yöntemi ile mümkün olacağını savunmuştur. Akıl bazen hikmeti kavrama noktasında aciz kalabilmekte ise de esasında yaratılan her şey, yaratıcının hikmetine işaret etmekte ve bu açıdan hikmeti anlama hususunda gösterilen çaba da bir anlamda yaratıcıyı tanıma çabası olmaktadır. Yaratıcının, yarattığı her şeyde bir hikmet bulunduğu görüşü, Mâtürîdî sisteminin temel taşı oluşturmuştur. İlâhî fiiller, Allah'ın "Hakîm" sıfatı gereğince hep hikmet üzerine olup aksi mümkün değildir. Hayrın da şerrin de yaratılmasında bir hikmet bulunmaktadır. Zira iyiliğin de kötülüğün de yaratıcısı Allah'tır. Küllî olarak hikmet ve adalet üzere olan Allah'ın yaratışında bir kötülük ve sefeh söz konusu değildir. Mâtürîdî, insandan gücünün üstünde bir şeyi yapmasını istenmesinin, merhamet ve adâlete dayanan ilâhî hikmetle çelişeceğini ve aslah nazariyesinin Allah'ın kudreti

³⁰ Muzaffer Barlak, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Hüsün Kubuh Problemi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 69-70.

³¹ Ulrich Rudolph, "Mâtürîdî'nin İlâhî Hikmet Anlayışı", çev. Ersin Kabakçı - Yunus Öztürk, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 779.

³² Barlak, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Hüsün Kubuh Problemi*, 73.

³³ Özervarlı, "Hikmet", 17/512.

ile tutarsızlık göstereceğini ifade ederek, ilâhi hikmet ve adaletin en iyi olanı yapmak değil de bir şeyi kendi ilke ve değerleri çerçevesinde yerine koymak olduğunu belirtmiştir.³⁴ Bu hususta insan için geçerli ölçütlerin Allah için de geçerli bir kıstas olmasını ifade eden yaklaşımlar isabetsizdir.

2. Mâtürîdî'ye Göre İbadetlerin Hikmetleri

Mâtürîdî, hem *Tevilâtü'l-Kur'ân* hem de *Kitâbü't-Tevhîd* adlı kitaplarında ağırlıklı olarak inanç esasları üzerinde durmanın yanında ibadet ilkeleri hakkında da değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu ibadet ilkelerini ise İslâm'ın şartları bağlamında değerlendirmiş ve bunları, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve hacca gitmek şeklinde sıralamıştır.

Bir kimsenin Allah'a karşı sevgi, saygı ve itaatini göstermesi ve Allah'a yakınlaşmak ve O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle gerçekleştirdiği hareket ve davranışların tümü olarak ifade edilen ibadetlerde de³⁵, insanın bildiği yahut bilmediği birçok hikmet bulunmaktadır. Kişinin Allah'a saygı, bağlılık ve şükürünün bir ifadesi olan ibadetler, vahiy olmasa dahi aklın gerekli gördüğü bir husustur. Kişi, ibadetler ile birlikte Allah ile arasında sağlam bir bağ kurar. Mesela, sınırlı bir varlığın sonsuz güç sahibi ile arasında kurduğu bir köprü olan ve ibadetlerin de özünü teşkil eden duanın ana hikmeti, insanın halini yaratıcıya arz etmesi ve O'na niyazda bulunmasıdır. Dünyada pek çok ferdi ve sosyal hikmetleri olan ibadetlerin aynı şekilde ahirette de sayısız fayda ve hikmetleri bulunmaktadır.³⁶

Allah'ın yerine getirilmesini istediği tüm ibadetlerde, akıl her zaman bu hikmetin ne olduğunu bilmeye güç yetiremeye de birçok hikmet ve yararlar olduğu muhakkaktır. Gerçekleştirilen her ibadetin hikmeti ile ilgili akıl bazı hükümlere ulaşsa da bunların hiçbiri nihaî bilgi olarak görülmemelidir. Zira Mâtürîdî'nin bu ve benzeri konularda "nihaî gerçeği bilen sadece Allah'tır" ifadesini kullanması, bu hususa işaret etmesi ile ilgilidir.³⁷ Allah'ın buyurduğu şekilde, beş vakit namaz kılmak, mahiyetine uygun olarak oruç tutmak, herhangi bir karşılık beklemeden malından zekât vermek, hacca gitmek gibi tüm ibadetleri sadece Allah'ın istemesi sebebiyle yapan ve sabreden kişi, şüphesiz ki Allah'a kul olma bilincine ulaşacak ve nefsi arzularından uzaklaşacaktır. Kul, devam ettiği ibadetleri ile fikrini Allah'a çevirmiş ve hikmeti anlama gayretine girmiş olur. Mâtürîdî, hikmetin sırrını anlayan

³⁴ Emine Ögük, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 153-155.

³⁵ Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/233.

³⁶ Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, 162.

³⁷ Hülya Alper, "İmam Mâtürîdî'ye Göre İbadetlerin Gerekliliği ve Rasyonel Temelleri", *Köprü Dergisi* (Erişim 21 Ekim 2023).

kimsenin içinde ve çalışmalarında başarılı olacağını ifade etmektedir. Bu açıdan başarılı olan insan da mutlu ve huzurlu hissedecektir.³⁸

Allah, "hakîm" olması itibariyle, tüm ilâhî fiillerinde hikmetlidir ve bu açıdan O'nun emrettiği tüm ibadetler de çeşitli hikmetlerle kuşatılmıştır. Allah'ın insana lütfettiği akıl, O'na şükür ve ibadetin gerekliliği hükmüne ulaştırdığı gibi, yerine getirilmesi emredilen her ibadetin neden emredildiğini anlama ve yorumlamada da fonksiyon icra eder.³⁹ İbadetleri emredildiği şekilde gerçekleştirerek kulluk görevini ve şükürünü yerine getiren kişi, bu davranışının karşılığında hem dünya hem ahirette fayda göreceği gibi, buna mukabil ibadetleri yerine getirmeme durumunda da zararı yine kendisi görecektir. Kişinin ibadetlerin hikmetine ulaşma gayreti ile onları ifasında mutlu ve huzurlu hissetmelerinin de etkisiyle, ibadete karşı duyulan ihtiyaç hissi, tıpkı hasta bir kimsenin ilaca duyduğu ihtiyaç gibidir. Zira yaratılmış olmanın hikmeti olarak ibadet, hamd ve şükür şeklinde insanın kendisine verilen nimetlerin şükredip etmemeden dolayı sorguya çekileceği muhakkaktır. Küfür, şükürün aksine hareket etmektir ki Kur'an'da "Bana şükredin, nankörlük etmeyin!"⁴⁰ buyrulurken, şükürü terk eden kişinin aynı zamanda Allah'a kulluk bilincinden de uzaklaşacağına işaret edilmektedir.⁴¹

Mâtürîdî, prensip olarak her bir ibadetin, kula verilmiş olan bir nimete karşılık geldiğini ifade etmektedir. Kişinin istifade ettiği her imkân ve nimete mukabil, Allah ona bir ibadeti farz kılmıştır ve kişi bu ibadeti yerine getirerek kendisine tahsis edilen bu imkân ve nimetlere şükürünü yerine getirmiş olur. Mesela Mâtürîdî, namaz ibadetinin, üzerinde Allah'a şükürü gerektiren bedeninin tüm organlarını çalıştırmak suretiyle yapılan bir ibadet olduğunu belirtir. Namaz ibadeti ile insanın bedeninde yaratılış gereği bulunan tüm kabiliyet ve yetenekler, iradî olarak kullanılmaktadır. Namaz kılan bir kimse, kalbinin niyetini Allah'a hasretmek, Allah'ın azabından endişe duymanın yanında rahmetini ummak, zihni ve akli yüceltme ve takdis etme ile diri tutma gibi davranışlar göstermektedir. Bu sebeple, namazı eda edenin her davranışı, Allah'ın sonsuz nimetine karşı bir şükür tezahürü olmaktadır.⁴² Bunun yanında günde beş vakit namazını yerine getiren kişide ibadet şuuru ve zaman değeri bilinci uyanmış olacaktır. Sadece namaz ibadeti değil, diğer farz kılınmış ibadetlerde de belirli bir zaman unsuru bulunmasından ötürü, ibadetlerin insanda zamanı iyi kullanmayı yerleştirmeyi hedeflediğini söylemek mümkün olmaktadır.

Mâtürîdî'ye göre beşerî arzu ve ihtiyaçlar olan yiyecek, içecek ve benzeri gereksinimlerin yerine getirilmesi hayatın tek düze olmaması nedeniyle her zaman aynı değildir, çünkü insan, ayakta durma, oturma, yaslanma, sefer halinde bulunma gibi, hayatın çeşitli hal ve durumlarından ayrı kalamaz. Yani insan hayatı ve psikolojisi değişkendir. Bu nedenle oruç ibadeti belli zamanlara tahsis edilmiştir.

³⁸ Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, 166.

³⁹ Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, 166.

⁴⁰ el-Bakara 2/152.

⁴¹ Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, 166.

⁴² Hülya Alper, *İmâm Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 204.

Hayatın maddi zevkleri kesintisiz olarak devam etmemesi nedeniyle oruç ibadetinin de lütfu ilahi ile sürekli olması hikmete uygun görülmemiş ve oruç tüm yıl değil, sadece senede bir ay ile sınırlandırılmıştır. Bu nedenle Mâtürîdî'ye göre oruç istitaati iki ay sürmez.⁴³ Öte yandan “kefaretlar, adaklar ve nevâfil türünden olan oruç hayatın çeşitli safhalarında başka sebeplerle de yerini almaktadır” diyen Mâtürîdî'ye göre insanların ellerinde bulunan imkânlarla yaşamlarını devam ettirme ve arzu ve zevklerini giderme hakları bulunmaktadır. Maddi gelirlerin bir bölümü bedenın hayati ihtiyacı olup onunla faydalanmak kaçınılmaz bir gereksinimdir. Bu temel ihtiyaçların giderildiği kısmı başkalarının ihtiyacı için kullanmak ve onlara harcamak suretiyle Allah'a yakınlaşmaya çalışmak söz konusu değildir, kazanç ve servetin bu kısmı ile insanın söz konusu gelirler aracılığıyla hayatını idame ettirmesi ve sağlığını koruması sahibi için farz olmuştur. Diğer taraftan asli ihtiyaçlardan arta kalan maddi imkânları başkalarına harcamak Allah'ın rızasını kazanmak amacı için aracı kılınmıştır, çünkü Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya vasıta olan kısım bedenın zorunlu ihtiyaçlarından fazlası olup zevk içindir.⁴⁴

İbadetler insanların günlük hayatlarını düzenlediği gibi onlara psiko-sosyal açıdan birçok olumlu katkı da sağlamaktadır. Nitekim farz kılınan beş vakit namaz, insanı gün içerisinde yapacağı işlerinden alıkoymaz. Ancak sürekli bir ibadet olsa, o takdirde lezzet eleme, insani zevk de acıya dönüşmüş olacağından, Allah namaz ibadetini her an değil, belirli zaman aralıkları ile farz kılmıştır. Oruç ibadetinde de durum benzerdir ancak namaz ibadeti gibi her gün farz kılınmamıştır. Zira her gün farz kılınmış olması bedene zarar getireceğinden ötürü, uzun aralıklar ile yapılması emredilmiştir. Hac ibadeti için de bunları söylemek mümkündür.⁴⁵ Hem bedensel hem malî yönü olan hac ibadeti de insanın beden sağlığının ve malî varlığının bir şükür ifadesidir. Diğer tüm ibadetlerde olduğu gibi, hac ibadetinin de gereğine uygun şekilde yerine getirilmesinde gerek ferdî gerekse toplumsal açıdan birçok hikmeti bulunduğu şüphesizdir.⁴⁶ Farklı statü, kesim ve toplumdaki olan insanların bir araya gelerek aynı ortamda bulunmalarına imkân sağlayan hac ibadeti ile kişinin sosyal gelişim ve sosyal uyumuna da yardımcı olunmaktadır. İbadet maksadı ile bu şekilde bir araya gelme ve kaynaşma, toplumsal hayatın çeşitli yönlerine ait insan ilişkilerinde kendisini göstermektedir.⁴⁷ Mükellefe ömründe bir defa farz kılınan hac ibadetinin hikmeti, farz kılınmasının dışında normal zaman için tercih edilmeyecek uzun yolculukları ve bazı meşakkatleri gerektirmesi sebebiyle, özel bir statüde tutularak, ifasında süreklilik istenmemiştir.⁴⁸

Mâtürîdî düşünce sisteminde ibadetlerin hikmeti ile ilgili olarak, onların ahlâkî yönlerinin yanında, emir ve yasaklar ile insanlar arası bağları kuvvetlendiren,

⁴³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 329.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/269.

⁴⁵ Alper, “İmam Mâtürîdî'ye Göre İbadetlerin Gerekliği ve Rasyonel Temelleri”.

⁴⁶ İsmail Cerrahoğlu, “Hacc'ın Amacı ve Hikmetleri”, *Diyanet İlmî Dergi* 27/3 (1991), 17.

⁴⁷ Hüseyin Certel, “İslâmî İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri”, *Ekev Akademi Dergisi* 1/3 (Kasım 1998), 155.

⁴⁸ Alper, “İmam Mâtürîdî'ye Göre İbadetlerin Gerekliği ve Rasyonel Temelleri”.

toplumsal uyum ve bütünleşmeyi sağlayan önemli görevleri de içermektedir. Allah, sayısız nimetleri kendisine tahsis ettiği insanı yarattıktan sonra onu başıboş bırakmamış ve hikmete binaen kendisine ibadetleri öğreten peygamberleri de göndermiştir. Peygamberler aracılığı ile insanlar, ibadetlerin yapılış şekillerini tüm ayrıntıları ile öğrenmiş ve nesilden nesile bu şekilde intikâl ettirmiştir. Mâtürîdî, dünya hayatının ahirete yönelik hamd ve şükür için yaratıldığını söylemektedir. Bu açıdan insana ölümü ve ahireti hatırlatıcı özellikte olan ibadetler, kişinin ahireti düşünerek dünya hayatında daha fazla iyilik yapmasını ve ahlâkını güzelleştirmesini sağlamaktadır.⁴⁹ Özellikle günde beş kez kılınan namaz ve bir ay boyunca tam bir teyakkuz hali ile tutulan oruç ibadetinde bu husus ön plana çıkmaktadır. Zira Allah “Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Şüphesiz namaz, hayâsızlıktan ve kötülüklerden meneder”⁵⁰ buyurarak namazın, Hz. Peygamber “Oruç kalkandır”⁵¹ buyurarak orucun, kişinin vicdanında meydana getirdiği murakabe hissiyle hem dinî hem ahlâkî açıdan olumsuz duygu, düşünce ve hareketlerden uzak tutması görevine işaret etmiştir.⁵²

İbadetlerin bir hikmeti de insanı psikolojik ve bedensel olarak sağlam tutmak ve onu maddi-manevî hastalıklara karşı korumaktır. Birer terapi olarak algılanması mümkün olan her bir ibadet, birçok hikmetleri içerisinde bulundurmakta ve özü itibarıyla sadece bir takım bedenî hareketler ve şekillerden ibaret olmayıp, ruhun derinliklerinden gelen bir içtenlik ifadesi olarak da kabul edilmektedir. İnsanın, kendisine sonsuz nimetleri veren ve her şeyini borçlu olduğu Allah’a karşı itaat ve yaklaşma hissi, gerçekleştirdiği ibadetler ile anlam kazanmakta ve şükürünü yerine getirme konusunda çaba göstermiş olmaktadır.

Mâtürîdî bir ibadet türü olan zekâtın hikmetiyle ilgili olarak zekâtın temel gereksinimlerden fazla servet için zorunlu kılınmış olup, sahip olunan malın sayısını çoğaltma ve zenginliğini arttırma amacıyla manevi bir koruyucu olduğunu belirtir. Servet, biriktirilen bir şey olması nedeniyle bütün yılların hesaba katılması dikkate alınmamıştır. Bu doğrultuda zekâtın verilme zamanı bir ömür olarak tayin edilmemiştir. Öte yandan zekât fakirlerin hakkı olarak farz kılınmıştır. Ödenme süresi ömür olarak belirlendiği takdirde servet başkasına intikal edebilir, bu durumda da önceki durum gibi bir gereklilik ortaya çıkar ve sonuç olarak zekât ortadan kalkıp fakirler geçinemez duruma düşer. Allah Teâlâ insanların yiyecek ve içecek gibi gereksinimlerini yaratmış olmakla birlikte maddî varlığa sahip olma konusunda insanları birbirinden farklı ve üstün kılmıştır. Bazı kimseler çok fakir iken bir kısmı aşırı bir zenginliğe ulaşmıştır. Çok fazla kazanç elde eden kimselerin gelir ve mallarının fazlası Allah'a ait olup fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için

⁴⁹ Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, 168.

⁵⁰ el-Ankebût 29/45.

⁵¹ Buhârî, “Savm”, 9; Müslim, “Siyâm”, 29.

⁵² Certel, “İslâmî İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri”, 154.

harcanmalıdır. Bu yüzden zekât faaliyetinin yürütülebilmesi amacıyla zengin ve fakir için elverişli olacak bir sürenin belirlenmesi bir gereklilik olarak görülmüştür.⁵³

3. İbadet-Hikmet İlişkisindeki Ana Unsurlar

3.1. İbadet-Hikmet İlişkisinde Ana Eksen: Tevhid

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın emri ile yapılan ibadetlerde insanların bilincinde olduğu veya olmadığı sayısız hikmetler vardır.⁵⁴ Mâtürîdî ibadetlerin hikmetini psikolojik ve fiziki olarak anlamıştır. Sözelimi ona göre dua, insanın yaratılışı gereği ruhunun ve bedeninin gıdası için Rabbini yüceltmesi, kulluk vazifesi, yaratılış hikmeti ve Allah'a saygının, bağlılığın belirgin bir tezahürüdür. Bir mümin Allah'a ibadetle pek yüksek bir bağ, çok şerefli bir nispet ve pek yüce bir râbita kurar. Meselâ duanın ana hikmeti insanın Allah'a durumunu arzemesi ve O'na niyazda bulunmasıdır. Zira dua ibadetin özüdür.

Mâtürîdî'ye göre Fatıha suresindeki “Yalnız sana kulluk ederiz” mealindeki ilahi beyan iki manaya alınabilir. Birincisi tevhiddir. İbn Abbas'ın, “Kur'an'da yer alan bütün ibadet kavramları tevhid manasına gelir” dediği rivayet edilmiştir. Diğer mana ise buradaki ibadetin Allah'a kulluğun gerçekleştirilmesine vasıta olan her türlü itaatten ibaret olmasıdır. Buradaki iki mana son tahlilde aynı noktada toplanır. Çünkü kulun bütün ibadetlerinde Allah'ı tek tapınulan olarak tanıması ve hiçbir şeyi O'na ortak koşmayı kulluk görevini Allah'a has ve münhasır kılması icap etmektedir. Böylece kul, ibadet ve bütün dini düşünce ve eylemlerinde tevhid akidesini gerçekleştirmiş olur.⁵⁵ İbadetin tevhid ilkesini barındırması, kulun ancak eşsiz ve benzersiz olan tek Tanrı'ya yönelişi anlamındadır.

Mâtürîdî'ye göre tevhid ilkesi, ibadeti Allah'a has kılmak ve bunu da ihlas ve samimiyetle yapmak şeklinde kullar için gerekli olan hususları içermektedir. Buna göre tüm yücelik ve şerefin ancak aziz ve celil olan Allah'ın varlığı sayesinde elde edilebileceği gerçeği, bütün ihtiyaçların O'na sunulması, amaca ulaşmak ve taleplerin elde edilebilmesi için Allah'tan yardım istenmesinin ilkeleri vardır. İbadetlerdeki bütün dileklerin kalp huzuru ve gönül ferahlığıyla olması gerekir. Çünkü ilahi yardımın gerçekleşmesi halinde başarısızlık bahis konusu değildir. Allah'ın koruması durumunda haktan sapma ihtimali yoktur. O'nun hoşnutluğunu kazanacak metot ve usulün talep edilmesi ve sürekli tekrarlanan her yeni bir zaman dilimi içinde kötülüğe yol açan şeylerden korunmasının istenmesi vardır. Duada istekte bulunurken Allah'ın hidayete ulaştırdığı bir kimsenin doğru yoldan ayrılmayacağı, ümit ve korkunun sadece O'na yönelik olması gerektiği bilincine de sahip olması gerekmektedir.⁵⁶

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/270.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/266.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/43.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/34.

İbadeti kulun inanç ve amel olarak bütün benliğini Allah'a özgü kılması olarak ifade eden Mâtürîdî, ibadeti kulun inançta ve amelde bütün benliğini Allah'a özgü kılması şeklinde tanımlamış, bu anlamda kulun, bütün ibadetlerini Allah'a has kılması gerektiğini belirtmiştir. Böylece kul ibadet ve diğer bütün dini davranışlarında tevhid ilkesini gerçekleştirmiş olur. O, Allah'ın ibadete ihtiyacı olmadığını belirterek "Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizsiniz. Allah ise kimseye muhtaç değildir ve övülmeye layık olan yegâne varlık odur." diyerek, ibadetin kulun kendi ihtiyacı olduğunu belirtir.⁵⁷

İbadetlerin tevhid ilkesi gereği sadece Allah'a yapılması gerektiğini belirten Mâtürîdî, bu ilişkiyi şöyle açıklar: "Bazı insanlar Allah'ı tam manasıyla bilmediklerinden kendilerinin Rabb'i oluşuna uygun şekilde O'na ibadet etmemekte, ahirete inanmadıklarından dolayı da sergiledikleri iyi davranışlar belli bir sonuç (ahiret) için vuku bulmamakta, ayrıca dünyanın kendisi ve menfaatlerinden başka bir şeye önem vermediklerinden ötürü de dindarlıklarını ve ibadetlerini dünya karşılığında yapmaktadırlar. Bahis konusu kişiler İslam dinindeki ganimetleri, gönül rahatlığını ve Müslümanların yaptıkları ticaretlerin kar getirdiğini görünce bunlara gönül bağlamışlar ve ele geçirmek için çaba harcamışlardır. Bununla birlikte hayatın akışı içinde kendilerine zorluk ve bela geldiğini, ticaretlerinin de kazanç sağlamadığını müşahede edince, İslamiyet'ten başka bir dine yönelmişlerdir".⁵⁸ Mâtürîdî'ye göre Allah'a olan ibadet, tevhid ilkesi olmaksızın gerçekleşmez ve bu şekilde yapıldığında ibadet, sadece Allah'a ait olma özelliği kazanmaz.

Allah kelimesinin ibadet edilen varlığın (mabud) adı olduğunu kaydeden Mâtürîdî'ye göre Allah tek mabud olup üstün konumda olduğuna inanılır, kendisine tapınılan en yüce varlık yani mabuttur. Bu durumda ibadet ile Allah arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Böyle bir durumda olan insan, haddizatında Allah'a yakınlık özelliği taşımayan bazı fiillerle mükellef tutulur, ta ki yakınlık özelliği taşıyanlara ulaşmış olsun; hacca, cuma namazına ve benzeri bazı hususlara koşup gitmek gibi.⁵⁹

İbadetin yüce Yaradan'a yönelik bir gönül temayülü olduğunu belirten Mâtürîdî, "(Müşrikler) İslam'a dönüş yapıp namaz kılar ve zekât verilerse kendilerini serbest bırakın."⁶⁰ mealindeki ayet-i kerimeyi yorumlarken, namaz ve zekât ibadetlerinin hemen yerine getirilmesini değil, onları benimseyip gönülden bağlanılması manasına geldiğini kaydeder.⁶¹

Mâtürîdî ibadetlerin hikmet içerdiği konusunda da değerlendirmelerde bulunmuştur. Zira ona göre hakîm olan Allah hikmetsiz iş yapmamaktadır. Ancak bu hikmet, Mutezilenin düşündüğü ve ileri sürdüğü şekilde Allah'ın zatına yönelik

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/43.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/77.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/118.

⁶⁰ et-Tevbe 9/5.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/143.

bir zorunluluk değil, hikmet sahibi olması doğrultusunda bir gerekliliktir. Bu doğrultuda ilahi buyruklar ve yasaklardaki hikmet boyutu eksenli bir ibadet O'nun tevhid sıfatına sahip olduğunun da bir tezahürüdür. Çünkü hikmet içerikli ibadet, ancak Allah'a ait gönülden ve içten bir yöneliştir.

3.2. Mâtürîdî'ye Göre İbadetlerin Hikmetindeki Temel Vurgu: Şükür

İbadetlerin farz kılınışının hikmetine değinen İmam Mâtürîdî'ye göre en yüce övgülere layık olan Allah, kullarının beşeriyet gereği sahip olduğu her haline uygun bir zevk yaratmıştır. Mesela yürümek insan için bir zevktir. Yürüyememek ise elemidir. Bu organ ve onun zevkine uygun bir ibadeti farz kılmıştır, ta ki bu ibadetleri yerine getiren kimsenin sahip olduğu nimetlere mukabil şükürde bulunsun. İlahi nimetlerin şükürü olarak ifa edilecek ibadetlerin de namazlarda olduğu gibi aynı aşamaları kapsaması doğaldır. Nitekim sosyal hayatta ast-üst, amir-memur gibi hiyerarşik durum değişmeyen toplumsal bir uygulamadır. Aynı çizgide Allah'ın yüceliğini benimseyip daima O'na gönül bağlamak dini açıdan da her zaman dilimi içinde gerekli olmuştur.

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insanlara lütfettiği tüm nimetler, kulların ibadetlerinin mukabilidir. "İbadetinizi ihtiyaçlarınızı gidermek üzere sizin için gökten su indiren varlığa yöneltin; sizi yaratmadığını, gökten su indirmediğini, rızkınızı sağlamak üzere o sudan meyveler üretmediğini bildiğiniz putlara tapınmayın. Şunu bilmelisiniz ki Allah birdir, ortağı yoktur; O sizi yaratan, rızkınızı veren ve sizin için gökten indirilen sudan yiyeceğiniz besinler ve içeceğiniz tatlı su lütfeden varlıktır."⁶² Tüm bu nimetler bir şükür ister. İbadet ise en büyük şükürdür.

Mâtürîdî, hamd ve şükürün kulluğun anahtarı olduğu ve ibadetlerin de bu amaç için yapıldığını ifade eder.⁶³ Bu yüzden ibadeti şükür ile ilişkili bir şekilde ele alarak değerlendiren Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde ibadet hakkında söz söyleyebilmek için, öncelikle şükür kavramı üzerinde durulması gerekir. Verilen nimetlerin karşılığını ödemek ve mükâfatlandırmak şeklinde açıklanan şükür⁶⁴ söz, amel ve inançta tüm varlığın Allah'a has kılınması olarak tabir edilen ibadetlerin tamamının temel gayesidir. Bu bağlamda Allah'a yönelerek gerçekleştirilen ibadetlerin hepsi, kişinin Allah'a inanarak O'nun verdiği nimetlere karşı teşekkürünü dile getirmesidir. Allah'ın verdiği sayısız nimetleri yine O'nun isteği doğrultusunda kullanmak da insanın Allah'a hamd ve şükürünün farklı bir tezahürüdür.⁶⁵

Şükür, kişinin kendisine verilen nimetlere karşı minnettarlığını ifade etmesi, söz ve fiille karşılıklı bulunarak Allah'a itaat etmesi ve günah işlemekten sakınması

⁶² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/468.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/138.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 278-279.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/155.

demek olup aynı zamanda insanın kendisine verilen sayısız nimeti, sadece Allah'a taatte bulunmak için kullanması manasına da gelmektedir. Bu doğrultuda insanın sorumlu tutulduğu her ibadet aslında Allah'a olan şükürün bir ifade biçimidir. Kişi, Allah'a ibadet ederek aynı zamanda O'na şükretmiş de olmaktadır.⁶⁶

Mâtürîdî, insanın şükür görevini yerine getirebilmesi için öncelikle Allah'ın varlığına ve birliğine inanarak faydalı işler yapması ve kötülüklerden uzak durması gerektiğini ve bunları yaptığı sürece Allah'a şükürünü yerine getireceğini ifade etmiştir. Yine o, Allah'a şükretmenin, O'nun yardımına, affına, lütuf ve keremine ulaşmanın yanında verilen nimetlerin devamına ve henüz ulaşılmayan nimetlerin de elde edilmesine fayda sağlayacağını belirterek, bu hususa önem veren kişi ve toplulukların birçok güzelliklere kavuştuğuna işaret etmiştir.⁶⁷

Mâtürîdî, "Cinleri ve insanları bana kulluk etsinler diye yarattım." ayetini tevil ederken, burada geçen "li-ya'büdün/bana ibadet etsinler diye" şeklindeki tümcenin birden fazla anlamı olduğunu vurgular. Buna göre öncelikli anlam, "beni tanımaları" şeklindedir. Mâtürîdî'ye göre herkesin fıtratı Allah'ın birliğine tanıklık ettiği gibi herkesin yaratılışı hal dili ile O'na şükreder.

İyi ve kötüyü ayırt edebilen, kendisine bir varlık ve sayısız nimetler veren bir yaratıcının gerçeğine ulaşan insan aklının, Allah'a kulluk edilmesi gerekliliği neticesine de ulaşması kaçınılmazdır. Zira Mâtürîdî'ye göre akıl adalet ve iyiliğe meylederek, zulüm ve kötülükten kaçınır. Dolayısıyla akıl, kendisine nimet verene şükretmenin de iyi ve güzel bir davranış olup bunun gerekliliğine ulaşabilir. Mu'tezile'nin benimsediği ve Mâtürîdî'nin de ifade ettiği gibi kendisine nimet verene teşekkür etmenin iyilik ve güzelliği duruma ve şartlara göre değişmeyen, kendinde iyi olan hususlardandır. İnsan aklı da kendisine nimet veren ve lütufta bulunana teşekkür etmeyi gerekli gördüğü gibi bu durumun karşıtı nankörlükten de kaçınmayı gerekli görmektedir. Şu durumda insanı en güzel biçimde yaratan ve ona sayısız nimetler veren Allah'a şükredilmesinin gereği ortadır.⁶⁸

Allah'ın emrettiği her bir ibadetin, kul tarafından gereğine uygun şekilde yerine getirilmesi durumunda, kişi hem ibadet sorumluluğunu yerine getirmiş hem de Allah'a şükürünü bildirmiş olmaktadır. Zira Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in tüm taat fiillerinin şükür kapsamında olduğunu ifade etmiştir. Nitekim geçmiş ve gelecek tüm günahları bağışlanmış olan Hz. Peygamber'in, ayakları şişinceye kadar namaz kılmasının sebebi sorulduğunda "Şükreden bir kul olmayayım mı?"⁶⁹ şeklindeki ifadesi, Allah'a ibadetlerin aynı zamanda O'na şükür olduğunun açık bir delilidir.⁷⁰

Mâtürîdî, hamd ve şükürün kulluğun anahtarı olduğu ve ibadetlerin de bu amaç ile yapıldığını ifade eder. İbadeti şükür ile ilişkili bir şekilde ele alarak

⁶⁶ Alper, "İmam Mâtürîdî'ye Göre İbadetlerin Gerekliliği ve Rasyonel Temelleri".

⁶⁷ Ahmet Ak, "Mâtürîdî'nin Şükür Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 190.

⁶⁸ Alper, *İmâm Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 198-199.

⁶⁹ Müslim, "Sıfâtü'l-münâfikîn", 81.

⁷⁰ Alper, *İmâm Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 201.

değerlendiren Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde ibadet hakkında söz söyleyebilmek için, öncelikle şükürün anlaşılması gerekmektedir. Mâtürîdî'ye göre nimetin şükürle karşılanmasının emredilmesi onun dil ile söylenmesi ve söz ile açıklanması değil, O'ndan geldiğinin bilinmesini amaçlar. Zira insanın, Allah'ın verdiği nimetlerin tümüne şükretmesi mümkün değildir; ancak kulun yapacağı şey bu nimetlerden birine bile şükürle mukabele etmekten aciz olduğunu ömrü boyunca itiraf etmesinden ibarettir.⁷¹ Verilen nimetlerin karşılığını ödemek ve mükâfatlandırmak şeklinde açıklanan şükür; söz, amel ve inançta tüm varlığın Allah'a has kılınması olarak tabir edilen ibadetlerin tamamının temel gayesidir. Bu bağlamda Allah'a yönelerek gerçekleştirilen ibadetlerin hepsi, kişinin Allah'a inanarak O'nun verdiği nimetlere karşı şükürünü dile getirmesidir. İnsanın temelde yaratılış gayesi olan ibadet, itaatin bir çeşididir ve kulun görevi de kulluk ve itaattir. Allah'ın emir ve yasaklarının tümünde olduğu gibi insanlardan yapmasını istediği ibadetlerin hepsinde, kişiye kazandırdığı ahlâkî davranışlar ve iyi alışkanlıklar bakımından büyük hikmet ve yararlar vardır.⁷² Mâtürîdî'ye göre ibadet, Allah'ın birliğini seçme, tercih etme ve benimseme, şükür ise bireylerin malik olduğu maddi-manevi, fiziki-ruhsal imkânların Allah'tan geldiğinin bilincine sahip olma manasına gelir. Bu bilinç Allah'a kulluk eden ve O'nu bir tanıyan insan karakterini tanımlar.⁷³ Buna göre kul, ibadetle şükür yükümlülüğünü yerine getirmektedir.

İbadetler, çeşitli hikmetlere sahip olduğu gibi, kulluk vazifesini yerine getirmek ve nimete şükretmek için farz kılınmıştır. Akıl da bu hususa işaret etmektedir.⁷⁴ Mesela namaz ve zekât ibadetleri, aklen gerekli görülen ibadetlerdir. Nitekim namaz, tüm iyi davranışları kendisinde toplayarak Allah'a boyun eğiş ve kul oluşun en üst seviyesini oluşturmaktadır. Vahiy gelmemiş olsa da böyle bir durum aklın gerekli gördüğü bir husustur. İnsanî duygu ve arzuların arınmaya tabi tutulduğu zekât ibadetinde de durum böyledir.⁷⁵ Bir şükür ifadesi olarak namaz bedenî şükürünün sembolü iken zekât ise malî şükürünü ifade etmesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Her şeyin gerçekliğini bilme ve onların kendi değeri çerçevesinde yerli yerine konulmasını ifade eden hikmet, ilâhî fiillerin hepsinde bulunmaktadır. Allah'ın, "Hakîm" sıfatı gereğince, ilâhî fiillerin hepsi hikmet üzeredir ve yaratılmış her şeyde bir hikmet bulunmaktadır. Ancak akıl bu hikmeti kavrama noktasında bazen aciz kalabilmektedir. Bu düşünce aynı zamanda Mâtürîdî düşünce sisteminde hikmet anlayışının da temelini oluşturmaktadır.

⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/138.

⁷² Oral, "Mâtürîdî'de Sabır, Şükür ve Hikmet İlişkisi", 350.

⁷³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/153.

⁷⁴ Lütfî Doğan, "Hac İbâdeti ve Şer'î Hikmetleri", *Diyanet İlmî Dergi* 9/102-103 (1970), 358.

⁷⁵ Alper, *İmâm Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 204.

Mâtürîdî'nin sisteminde, adalet ve merhamet ilkelerine dayanarak açıklanan ilâhî hikmet düşüncesinin önemli bir yeri bulunmaktadır. İbadetlerin hikmeti konusunda fikir beyan edebilmek için konunun öncelikle tevhid ve ardından da şükürle bağlantılı olarak ele alınması gereklidir. Yaratıcının tüm insanlara sayısız nimetleri ihsan etmesi ve onu tür olarak en üstün konumda yaratmış olması sebebiyle, insanın kendisine tahsis edilen tüm nimetlere karşı Allah'a şükürü gereklidir. Vahiy olmadan da akıl bu hususu idrak edebilir. Allah'ın kullara emrettiği tüm ibadetlerin temel amacı da esasında kulun Allah'a şükürünü ifade etmesidir. Yeryüzünde yaratılmışların hikmeti ibadet, hamd ve şükürdür. Her nimetin şükürü vardır. Kul da iyi olanı yapıp kötü olandan sakınarak Allah'a şükürünü yerine getirmiş olmaktadır. Tüm ibadetler, Allah'a imanun ve O'nu bilmenin bir göstergesi olup onların yerine getirilmesi ile aynı zamanda Allah'a şükür görevi de gerçekleştirilmektedir. Zira her bir ibadet, aynı zamanda Allah'a şükür manasındadır. Hem kulluk görevini yerine getirmek hem de nimetlere şükretmek gayesini taşıyan ibadetlerin yerine getirilmesi ile gerek şahsî gerek toplumsal açıdan büyük faydalar elde edilmiş olmaktadır. İbadetlerin faydası ise dünya hayatı için olduğu gibi ahiret hayatı için de geçerlidir. İbadetler, bireysel ve toplumsal birtakım işlevleri yerine getirdikleri için değer ve anlam kazanarak, hedeflerine ulaşmış olur.

Mâtürîdî, ibadetlere hikmet boyutuyla yaklaşır ve yasak ve emir suretindeki tüm ibadetlerin amacı doğrultusunda kullanılmak şartıyla mutlak hikmeti bulunduğunu vurgular.

En büyük ibadetin iman olduğunu belirten Mâtürîdî'ye göre iman fiili bütün güzel nesnelere daha hayırlıdır. Genel anlamıyla ibadet, Allah'ın emirlerini yapmak, yasaklarından kaçınmaktır. İbadetlerin ve iyi davranışların sevabının güzelliği hissi, imanın güzelliği ise akli olduğunu söyleyen Mâtürîdî'ye göre, hissen güzel olan aklen güzel olanın aşağısında kalır, güzelliğin başka bir hale dönüşmesi mümkünken diğerinin nitelik değişikliğine uğraması imkân dâhilinde değildir. Durum böyle olunca hissi güzelliğe verilecek mükâfat gerçekleştirilen amel kadar olacaktır, hâlbuki Allah bir iyiliğe on misli mükâfat vereceğini vaat etmiştir. Buna göre ahiretteki ödül, öncelikle iman hakkındadır. Diğer ibadetler ise imandan sonra gelmektedir. İbadetleri ilahi buyruklar olarak tanımlayan Mâtürîdî, bunları İslam'ın şartları doğrultusunda yorumlamıştır. Namaz, oruç, hac ve diğer ibadetlerin buyrulmasının İlahi hikmete bağlı olarak insanların bireysel ve toplumsal hayatlarına yönelik birtakım hikmetler ve insanlara yönelik yararlar olduğu konusunda ısrarlı ifadeler kullanmıştır. O, bu görüşünü sergilerken hikmet eşyanın özünden kaynaklıdır diyen Mu'tezilî yaklaşımda bulunmamış ve İlahi emirlerde hikmet aranmayı tasvip etmeyen Eş'arî yorumlamadan da uzak durmuştur. Zira Mâtürîdî'ye göre ibadetlerin temel nedeni Allah'ın emridir. Ancak Allah hakîm olduğu için buyruk ve yasakları hikmetten müstağni olamaz.

Kaynakça/References

- Ak, Ahmet. "Mâtürîdî'nin Şükür Anlayışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (Ağustos 2006), 185-194.
- Alper, Hülya. "İmam Mâtürîdî'ye Göre İbadetlerin Gerekliliği ve Rasyonel Temelleri". *Köprü Dergisi*. Erişim 1 Ekim 2023. <https://www.koprudergisi.com/kis-2010/>.
- Alper, Hülya. *İmâm Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Âsım Efendi, Mütercim. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Aslan, Nasi. "Hikmet Ekseninde Nassların Yorumlanma İmkânı ve Sınırları". *İslam ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*. ed. Fikret Karaman vd. 1/99-113. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Barlak, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim'e Göre Hüsun Kubuh Problemi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Biçer, Ramazan. *İbadetlerin Hikmetleri*. İstanbul: İlke Yayınevi, 2021.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Hacc'ın Amacı ve Hikmetleri". *Diyanet İlmi Dergi* 27/3 (1991), 13-22.
- Certel, Hüseyin. "İslâmî İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri". *Ekev Akademi Dergisi* 1/3 (Kasım 1998), 149-156.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebi'l-Meâlî Abdilmelik. *Kitâbu'l-İrşâd*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütibi's-Sekâfiyye, 1992.
- Çalışkan, Mehmet. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2001), 90-119.
- Doğan, Lütfi. "Hac İbâdeti ve Şer'î Hikmetleri". *Diyanet İlmi Dergi* 9/102-103 (1970), 357-360.
- Durmuş, Zülfikar. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/18 (2003), 177-198.
- Erdem, Hüsamettin. "Kur'an'da Hikmet ve Hakîm Kavramları". *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 427-437. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 12 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Kâdî Abdulcebbar, İbn Ahmed el-Esedâbadî. *el-Muğnî*. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, 1965.
- Kâdî Abdulcebbar. *Dinin Temel İlkeleri (el-Muhtasar fi Usulî'd-Din)*. çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. çev. Bekir Topaloğlu. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 18 cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015-2019.
- Memiş, İbrahim. "Hikmet Kavramı Hakkında Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler Işığında Bir Analiz". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 10 (2008), 269-294.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b.Muhammed. *Bahrul Kelâm*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- Oral, Osman. "Mâtürîdî'de Sabır, Şükür ve Hikmet İlişkisi". *Mütefekkir-Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/4 (2015), 343-362.
- Oral, Osman. *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Öğük, Emine. *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Önal, Mehmet. "İslam Düşüncesinde Hikmet Kavramları". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2007), 113-122.
- Önal, Recep. "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmi'ndeki Yeri". *Akademik İncelemeler Dergisi* 8/3 (Temmuz 2014), 325-360.
- Özcan, Hanifi. "Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi". *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (1998), 42-46.
- Özervarlı, M. Sait. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/511-514. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Râzi, Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *et-Tefsiru'l-kebîr: mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Rudolph, Ulrich. "Mâtürîdî'nin İlâhî Hikmet Anlayışı". çev. Ersin Kabakçı - Yunus Öztürk, *Hitit Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 777-786.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İbadet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/233-235. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Tunç, Cihat. "İslam Dininin Emir ve Yasaklarındaki Hikmetler". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 199-210.
- Yalçın, Ebubekir - Arslan, Hulusi. "Ebu'l-Muîn en-Nesefî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Bahar 2019), 35-55.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2007.

Yüksel, Emrullah. "İlâhî Fiillerde Hikmet". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 43-76.

